

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАДИ НЕДОТОРКАНОСТІ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Н.С. Моргун

*викладач кафедри досудового розслідування
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Одним із основоположних прав людини є право власності. Відповідно до ч. 1 ст. 316 Цивільного кодексу України правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Принцип непорушності права власності сформульовано у частинах 1 і 2 ст. 321 Цивільного кодексу України, відповідно до яких ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Це право передбачене у частинах 1 і 4 ст. 41 Конституції України та у ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції 1950 р., відповідно до яких «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права» [1]. З аналізу цих норм вбачається, що дія засади недоторканності права власності не є абсолютною, однак її обмеження можливі лише на підставах та в порядку, передбачених законом.

На серйозну увагу наразі заслуговує питання обмеження конституційних прав особи при здійсненні кримінального провадження. Так, відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства України, право власності учасників кримінального провадження можливе на законних підставах при тимчасовому доступі до речей і документів, проведенні інших процесуальних дій (огляд, обшук, слідчий експеримент, накладення арешту на кореспонденцію тощо) і вилучення при цьому предметів і документів, які в подальшому можуть бути визнані доказами, накладення арешту на майно з метою забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації такого майна. Оскільки у цих випадках йдеться про обмеження конституційного права людини на недоторканність права власності, особливого значення набуває правовий порядок його застосування, наявність юридичних гарантій, які забезпечують захист законних інтересів особи. З огляду на це, дослідження питання щодо обмеження права власності в аспекті дії засади недоторканності права власності у кримінальному провадженні набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання обмеження права власності досліджувались у працях таких учених, як: М.М. Агарков, В.В. Алямкін, Н.Л. Бондаренко, В.І. Курдиновський, В.П. Камишанський, І.П. Куликова, А.В. Малько, О.В. Розгон, С.М. Смоков та інші науковці. Водночас ці автори торкалися окремих питань обмеження права власності, не

здійснюючи комплексного дослідження вказаних обмежень при реалізації саме засади недоторканності права власності при здійсненні кримінального провадження у сучасних умовах.

Метою статті є аналіз поняття та правової природи обмеження права власності в контексті дотримання засади недоторканності права власності у кримінальному провадженні.

Основні результати дослідження. Питання обмеження права власності загалом має свою тривалу історію розвитку. Якщо класична римська юриспруденція розглядала власність як незмірне і виняткове панування особи над річчю, як право, вільне від обмежень і абсолютне за своїм захистом, то на початку ХХ ст. недоторканність власності розглядалася вже не як повна неможливість для будь-кого, крім власника, впливати на право власності, а швидше як спосіб найбільш розумного поєднання інтересів кожного конкретного власника і всього суспільства у цілому, тобто визнавалася можливість примусового обмеження або припинення права власності [2, с. 33]. Надалі стало очевидним, що абсолютизувати недоторканність власності неприпустимо, оскільки окремі обмеження даного принципу об'єктивно були необхідними [3, с. 89].

Слід зазначити, що в юридичній літературі немає єдиної думки щодо того, що слід розуміти під поняттям «обмеження права власності», що вживається у ч. 1 ст. 16 КПК України.

Так, В.І. Курдиновский зазначав, що обмеження права власності полягає у вилученні певних повноважень з його змісту [4, с. 81]. Слід зазначити, що у сучасній правовій думці значно більшого поширення отримав інший підхід, згідно з яким правомочність, що підлягає обмеженню, не виключається зі змісту права власності [5, с. 69-70]. До прихильників другого підходу, на наш погляд, відноситься І. П. Куликова, на думку якої, обмеження права власності – це стримуючі фактори, які не дають власнику можливості здійснювати свій приватний інтерес у суперечності з інтересами публічними; ці обмеження вводяться лише на підставі закону і не вилучають правомочностей зі складу суб'єктивного права власності, а лише блокують, повністю або частково, можливість їх здійснення [6, с. 14]. Обмеженнями, продовжує О.В. Розгон, є зовнішній вплив на суб'єктивне право власності конкретної особи, що втілюється у відповідні правовідносини за її участю, тягне за собою стиснення, зменшення можливостей здійснення власником своїх повноважень і полягає у конкретних приписах власнику здійснити певні дії або утриматися від певних дій [7, с. 6].

Другий з названих підходів, на нашу думку, є більш переконливим, оскільки обмеження права за своєю природою являє собою певні труднощі, стримування у здійсненні однієї чи кількох повноважень, що входять у зміст права власності.

Прикладами позбавлення власника можливості реалізовувати одне чи кілька своїх повноважень можуть слугувати обмеження правомочностей володіння, користування та розпорядження річчю, що є речовим доказом у кримінальному провадженні, на певний час або до моменту винесення остаточного

рішення у кримінальному провадженні (засудження особи чи закриття кримінального провадження); лише розпорядження або розпорядження та користування майном у разі його арешту в порядку і на підставах, визначених гл. 17 КПК [8, с. 43].

Поняття правомірного обмеження прав і свобод людини і громадянина формулює В.М. Малиновська, розуміючи під ним обмеження, що встановлюється законом та має як постійний, так і тимчасовий характер, відповідає принципам справедливості, пропорційності, законності, зумовлене об'єктивними причинами, метою його є встановлення балансу інтересів індивідуумів і суспільства у цілому [9, с. 7]. Щодо цього питання є й інша точка зору, яка видається нам більш влучною. Так, на думку І.П. Куликової, оскільки правомочності, які обмежуються, не вилучаються зі складу права власності, такі обмеження є тимчасовими, тобто за відсутності підстав, що зумовили введення обмежень, право власності автоматично відновлюється у повному обсязі [6, с. 14].

Ймовірно, вказівка у визначенні поняття «обмеження права власності» на їх постійний характер зумовлена змішуванням двох суміжних понять: «межі» та «обмеження» права власності. Слід зазначити, що межі права власності встановлюють сам обсяг дії цього права. Обмеження ж встановлюються вже всередині даних меж, і стосуються вилучення окремих прав, які може здійснювати власник. Таким чином, продовжує І.П. Куликова, межі права власності є більш широким поняттям по відношенню до обмеження права власності [6, с. 19]. На нашу думку, саме межі, а не обмеження права власності, можуть носити постійний характер. Якщо ж внаслідок втручання держави відбувається припинення окремих повноважень власника, яке має постійний, а не тимчасовий характер, слід вести мову про позбавлення права власності, а не про її обмеження.

При цьому слід зауважити, що вказаний підхід до розмежування понять «межі» та «обмеження» права власності є не єдиним у юридичній науці. Так, частина авторів — О.В. Конишева, А.В. Малько — розглядають обмеження як категорію, яка, окрім власне обмежувальних заходів, включає також і межі на здійснення певних прав [10, с. 118-120; 11, с. 35].

На нашу думку, правильним є перший підхід, відповідно до якого поняття «межі» і «обмеження права власності» розмежовуються відповідно як родові та видові.

Питання меж і обмежень неоднозначно розкривається в наукових джеделах. Проте дослідники погоджуються з тим, що і межі, і обмеження права власності (його здійснення) встановлюються, реалізуються і забезпечуються державою в особі відповідних уповноважених органів для задоволення відповідних публічних інтересів і потреб [12, с. 79].

На підставі аналізу наведених поглядів, вважаємо, що під обмеженням права власності слід розуміти об'єктивно існуючі обставини тимчасового характеру, що, позбавляючи власника можливості здійснювати свої окремі повноваження, звужують його свободу щодо здійснення дій над належним йому майном.

Європейський суд з прав людини обґрунтовано зазначає, що будь-яке втручання (контроль) з боку держави в сферу приватної власності порушує «справедливий баланс» між потребами суспільства та вимогами захисту права на повагу до власності [13, с. 127-135].

У цьому аспекті слід зазначити, що в кримінальному провадженні існує два види інтересів:

1) інтереси суспільні, в ім'я захисту яких створена і функціонує система кримінальної юстиції;

2) інтереси особисті, головним чином підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого й інших учасників провадження, захист яких, в ім'я того ж суспільного блага, повинен бути гарантований від неправомірних посягань.

Узгодження цих інтересів складає одне з найважливіших завдань кримінального провадження і його досягнення можливе лише за умови існування і дотримання певних, визначених у законі правил чи форм провадження.

Показовим щодо врахування категорій «суспільний» та «особистий інтерес» при оцінці порушення засади недоторканності права власності є рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) від 19 лютого 2009 р. у справі «Христов проти України» (заява № 24465/04). Ця справа стосувалася конфіскації автомобіля за порушення митних правил, власником якого був громадянин Молдови, а заявник користувався ним на підставі довіреності. Рішенням районного суду автомобіль було конфісковано, але невдовзі Донецький обласний суд скасував це рішення у зв'язку з тим, що автомобіль не можна було конфіскувати, оскільки заявник не був його власником. ЄСПЛ, розглянувши обставини цієї справи, визнав, що постанова Донецького обласного суду від 23 жовтня 2000 р., як обов'язкове для виконання рішення, наділила заявника правом володіти майном у значенні ст.1 Першого протоколу до Конвенції 1950 р., оскільки надала заявникові юридичну підставу для отримання компенсації за неправомірну конфіскацію автомобіля. Наступне скасування Верховним Судом України вказаної постанови від 23 жовтня 2000 р. встановило втручання у право заявника, захищене статтею 1 Першого протоколу. В основу рішення ЄСПЛ було покладено аргументи, що заслуговують на окрему увагу:

«46. Отже, залишається встановити, чи було втручання виправданим. У цьому зв'язку Суд знову наголошує на необхідності підтримання «справедливої рівноваги» між загальним інтересом суспільства та захистом основних прав конкретної особи. Необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо відповідна особа несе «особистий і надмірний тягар» (див. рішення у справі «Брумареску проти Румунії» (Brumarescu. Romania) [GC], п. 78).

47. Суд зауважує, що аргумент Уряду про те, що оскаржуване втручання здійснено в суспільних інтересах, схожий на доводи Уряду, подані в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції. Оскільки наявність у цій справі порушення п. 1 ст. 6 Конвенції уже встановлено, Суд доходить висновку, що, хоча виправлення помилок у застосуванні закону, безперечно, становить «суспільний інтерес», в обставинах цієї справи таке виправлення здійснювалося на порушення основоположного принципу юридичної визначеності. Тому цей аргумент відхиляється.

48. Отже, зважаючи на ці обставини, Суд визнає, що «справедлива рівновага» виявилася порушеною і що заявник ніс особистий і надмірний тягар. Це означає, що було порушено ст.1 Першого протоколу» [14, с. 120-121].

Таким чином, на підставі аналізу цього рішення можна стверджувати, що питання дотримання балансу суспільного та особистого інтересу має виняткове значення для вирішення справи по суті і, незважаючи на певну притаманну цим поняттям «оціночність», він залишається важливим критерієм для визначення наявності чи відсутності порушення засади недоторканності права власності. Позиція ЄСПЛ, висловлена у його рішеннях, може мати важливу роль при з'ясуванні факту наявності чи відсутності такого порушення у кримінальному провадженні, особливо зважаючи на положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., відповідно до ч. 1 ст. 17 якого рішення Європейського суду з прав людини і Європейської комісії з прав людини є джерелом права.

Ці положення знайшли своє відображення і у роз'яснювальних документах судів України. Так, відповідно до інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 04 квітня 2013 р., в якому вказано, що запобіжні заходи, затримання у кримінальному провадженні застосовуються лише з метою та за наявності підстав, визначених ст.177 КПК. Слідчому судді, суду слід враховувати, що рішення про застосування одного з видів запобіжних заходів, що обмежує права і свободи підозрюваного, обвинуваченого, має відповідати характеру певного суспільного інтересу (визначеним у КПК конкретним підставам і меті), що, незважаючи на презумпцію невинуватості, превалює над принципом поваги до свободи особистості [15].

Отже, важливим критерієм, що дозволяє визначити належне співвідношення недоторканності та обмеження права власності, є вимога забезпечення балансу приватних і публічних інтересів, коли суспільство не страждало б від свавілля власників, і водночас власники не були б невинувато обмежені у здійсненні своїх правомочностей [6, с. 9].

Крім вказаного критерію, при оцінці питання, чи є певне обмеження права власності допустимим чи воно повинно розцінюватись як неправомірне порушення принципу недоторканності права власності, на нашу думку, повинна застосовуватись також низка інших критеріїв. Практикою ЄСПЛ сформовано деякі вимоги, яких слід дотримуватись судам при оцінці обмеження прав. Ці критерії полягають у тому, що одночасно мають виконуватися вимоги законності, здійснення втручання у суспільні інтереси, дотримання справедливого балансу приватного та загального інтересів. Якщо немає хоча б однієї умови, втручання вважається неприпустимим [16, с. 37].

В якості критеріїв обмеження права на власність у літературі називають такі умови:

1) наявність реальної або можливої шкоди державним і громадським інтересам;

- 2) неможливість захисту інших прав і законних інтересів іншими способами;
- 3) співмірність обмеження;
- 4) заподіяння меншої шкоди порівняно зі шкодою, якої вдається запобігти;
- 5) неперсоніфікований характер обмежень;
- 6) чіткість і недвозначність формулювання обмежень [17, с. 12-16].

На нашу думку, всі ці критерії можуть бути застосовними і до обмеження права власності в сфері кримінального провадження, окрім вимоги про неперсоніфікований характер обмежень, яка в кримінальному процесі набуває дещо іншого змісту і передбачає швидше закріплення в процесуальному законодавстві потенційної можливості застосування однакових за характером обмежень незалежно від форми власності та належності майна конкретній особі. Самі ж обмеження при їх практичному застосуванні в кримінальному провадженні обов'язково повинні бути персоніфікованими.

До заходів, які обмежують майнові права громадян при здійсненні кримінального провадження, на думку С.М. Смокова, слід відносити: накладення грошового стягнення, тимчасове вилучення майна, арешт майна, оскільки ці заходи при їх застосуванні обмежують конституційні права громадян розпоряджатись вільно своїм майном, витрачаючи на свій розсуд зароблені кошти [18, с. 630]. Крім того, на нашу думку, принцип недоторканності права власності може суттєво обмежуватися при тимчасовому доступі до речей і документів та їх вилученні; при здійсненні обшуку, огляду, а також при проведенні такої негласної слідчої (розшукової) дії, як обстеження публічно недоступних місць.

Передбачаючи можливість обмеження права власності, законодавець висуває певні процесуальні умови прийняття такого рішення, зокрема:

- а) можливість прийняття рішення лише судом;
- б) умотивованість цього рішення;
- в) ухвалення рішення в порядку, передбаченому КПК [8, с. 43].

При цьому слід уточнити, що не всі обмеження права власності у кримінальному провадженні потребують винесення судового рішення. Так, згідно з загальною нормою ч.2 ст.16 КПК України допускається тимчасове вилучення майна без судового рішення. Однак, таке обмеження можливе лише на підставах та в порядку, передбачених цим Кодексом.

Висновки. З огляду на викладене, слід зазначити, що питання обмеження права власності набуває важливого значення в аспекті реалізації принципу недоторканності права власності, у зв'язку з тим, що повноваженням органів влади, що здійснюють кримінальне провадження, повинні кореспондувати ефективні механізми захисту учасників процесу від порушення права власності. Дієвим механізмом розмежування допустимого обмеження права власності від неправомірного порушення засади недоторканності права власності, на нашу думку, може слугувати впровадження в кримінальне провадження України сформованих практикою ЄСЛП критеріїв, за якими буде здійснюватись оцінка такого обмеження права власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 лист. 1950 р. Ратифіковано Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. *Агарков М.М.* Ценность частного права / М.М. Агарков // Изв. вузов. Сер. : Правоведение. – 1992. – №2. – С. 31-48.
3. *Бондаренко Н.Л.* Особенности реализации принципа неприкосновенности собственности в гражданском законодательстве Республики Беларусь / Н.Л. Бондаренко // Вестник Пермского университета. – 2013. – Вып. 1(19). – С. 89-94.
4. *Курдюновский В.И.* Об ограничениях права собственности на недвижимые имущества по закону : (по рус. праву) / В.И. Курдюновский. – Одесса : Тип. Южнорус. о-ва печ. дела, 1904. – 389 с.
5. *Камышанский В.П.* Пределы и ограничения права собственности : Монография / Камышанский В.П. – Волгоград : Волгогр. акад. МВД России, 2000. – 224 с.
6. *Куликова И.П.* Право собственности: Вопросы соотношения неприкосновенности и ограничений: Автореф. дис. ... кандидата юридических наук: спец. 12.00.03 / И.П. Куликова. – Рязань, 2003. – 23 с.
7. *Розгон О.В.* Межі та обмеження права власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.В. Розгон. – Х., 2005. – 225 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – Т. 1. – 768 с.
9. *Малиновская В.М.* Правомерное ограничение конституционных прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: Автореф. дис. ... кандидата юридических наук: спец. 12.00.02 / В.М. Малиновская. – М., 2007. – 24 с.
10. *Комишева О.В.* Обмеження земельних прав, спрямованих на раціональне використання земель [Текст] / О.В. Конишева // Проблеми законності: респуб. міжвід. наук. зб. – Х. : Нац. юрид. академія України, 2006. – Вип. 84. – С. 117-122.
11. *Малько А.В.* Стимулы и ограничения в праве [Текст] / А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2003. – 250 с.
12. *Афанасієв Р.В.* Окремі теоретичні аспекти права власності на природні ресурси / Р.В. Афанасієв // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2008. – № 1. – С. 77-81.
13. Решение Европейского суда по правам человека по поводу приемлемости жалобы № 48757/99 «Валерий Филиппович Шестаков против России» // Журнал российского права. – 2002. – № 11. – С. 127-135.
14. *Кубинська О.П., Фулей Т.І., Баранік Р.В.* Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 240 с.
15. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України від 04 квіт. 2013 р. № 511-550/0/4-13. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13/print1396635558299041>
16. *Скловский К.* Вопрос о пределах вмешательства государства в частную собственность в судебной практике / Скловский К. // Хозяйство и право. – 2002. – № 6. – С. 34-41.

17. Алямкін В.В. Декілька міркувань щодо забезпечення права приватної власності / Алямкін В.В. // Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 12–16.

18. Смоков С.М. Види обмежень конституційних прав громадян у новому Кримінальному процесуальному кодексі України / С.М. Смоков // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 628–632.

Моргун Н.С. Обмеження права власності при реалізації засади недоторканності права власності у кримінальному провадженні

Стаття присвячена загальній характеристиці обмеження права власності у кримінальному провадженні в світлі реалізації засади недоторканності права власності. Проаналізовано чинне кримінальне процесуальне законодавство України та наукова література, визначено поняття «обмеження права власності», досліджено критерії оцінки правомірності застосування обмеження права власності у кримінальному провадженні.

Ключові слова: недоторканність права власності, обмеження права власності, межі права власності, розслідування злочинів, слідчий, Кримінальний процесуальний кодекс.

Моргун Н.С. Ограничения права собственности при реализации принципа неприкосновенности права собственности в уголовном производстве

Статья посвящена общей характеристике ограничения права собственности в уголовном производстве в свете реализации принципа неприкосновенности права собственности. Проанализировано действующее уголовное процессуальное законодательство Украины и научная литература, определено понятие «ограничения права собственности», исследованы критерии оценки правомочности применения ограничения права собственности в уголовном производстве.

Ключевые слова: неприкосновенность права собственности, ограничения права собственности, границы права собственности, расследование преступлений, следователь, Уголовный процессуальный кодекс.

Murgyn N.S. Restriction of property rights in the implementation of the principle of the inviolability of property rights in criminal proceedings

The article is devoted to the general characteristics of ownership restrictions in criminal proceedings in the light of the implementation of the principle of the inviolability of property rights. Current criminal procedural law of Ukraine and educational literature are analyzed, the concept of ownership restrictions is defined, the criteria for assessing the legality of the using of ownership restrictions in criminal procedure are investigated.

Keywords: inviolability of property rights, ownership restrictions, boundaries of ownership, the crime investigation, the investigator, Criminal Procedure Code.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2014.